

**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

ЛЕБЕДЬ Юлія Борисівна

УДК 811.161.2'367.625

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ТИПОЛОГІЯ
ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПРИСЛІВНИХ КОМПОНЕНТІВ РЕЧЕННЯ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник –

доктор філологічних наук, професор
Іваницька Ніна Лаврентіївна,
Вінницький державний педагогічний
університет імені М. Коцюбинського,
завідувач кафедри германської та
слов'янської філології.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Леута Олександр Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
професор кафедри української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
Ясакова Наталія Юріївна,
Національний авіаційний університет
доцент кафедри українознавства.

Захист відбудеться «18» травня 2010 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано «15» квітня 2010 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Сучасну граматичну теорію характеризує, з одного боку, багатоаспектний підхід до вивчення синтаксичних одиниць у взаємозв'язку їхніх формальних, семантичних ознак та функцій, а з іншого боку, – поглиблений аналіз у одному з аспектів. Це дає змогу не лише проникнути в структуру мови, а й виявити найбільш виразні тенденції розвитку її як складної системи. Традиційно залишається аксіомою, що основною синтаксичною одиницею мовної структури є речення, яке за сукупністю визначальних характеристик протиставляють словосполученню, а в його теоретичному осмисленні тісно пов'язують зі словосполученням та з мінімальною синтаксичною одиницею – компонентом речення.

Проблема лінгвістичного статусу та природи компонентів формально-синтаксичної структури речення завжди привертала увагу як зарубіжних, так і вітчизняних лінгвістів (В.В. Бабайцева, Д.Х. Баранник, В.А. Белошапкова, Н.І. Бойко, Л.А. Булаховський, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко, Н.В. Гуйванюк, П.С. Дудик, Г.О. Золотова, Н.Л. Іваницька, Л.І. Ілія, Г.О. Козачук, В.І. Кононенко, Б.М. Кулик, І.К. Кучеренко, О.І. Леута, П.О. Лекант, В.Я. Малащенко, Л.І. Мацько, О.С. Мельничук, М.В. Мірченко, В.П. Олексенко, О.М. Пешковський, М.Я. Плющ, О.О. Потебня, І.П. Распопов, І.І. Слинько, М.І. Степаненко, Л.Д. Чеснокова, О.О. Шахматов, Н.Ю. Шведова, К.Ф. Шульжук та ін.).

У дослідженнях останніх років, присвячених опису синтаксичної системи сучасної української літературної мови, проблеми вивчення основних синтаксичних одиниць стали центральними, хоча не менше суперечливими. Особливо актуальними залишаються питання, пов'язані з членуванням речення. У вітчизняному мовознавстві синтаксичними компонентами, на які членуються речення, узвичаєно вважати члени речення, хоча в практиці синтаксичного аналізу виділяють також інші абстрактні моделі. Співіснування різних теорій членування речення і моделей членування є свідченням неоднакових підходів учених до вияву сутнісних ознак одиниць членування, як і складності самої мови, до якої входять досить неоднорідні щодо властивостей і функцій елементи, на які членується структура речення.

Формально-синтаксичний аспект дослідження речення передбачає вивчення його структури як системи взаємопов'язаних синтаксичних компонентів, які заповнюють позиції, виділені на основі синтаксичних зв'язків, установлення ієрархії компонентів, що їх вони заповнюють, а також обґрунтування об'єктивних критеріїв обов'язковості /

факультативності компонентів. Такий підхід до розгляду структури речення і його компонентів базується на засадах граматичної теорії, розробленої в україністиці (Д.Х. Баранник, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко, Н.В. Гуйванюк, П.С. Дудик, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька, О.І. Леута, О.С. Мельничук, М.Я. Плющ, К.Ф. Шульжук).

Компонент речення (від лат. «той, що складає») трактується граматистами як елементарна синтаксична одиниця, яка виступає в ролі складової інтерпретаційної моделі речення. Поняття «компонент речення» є результатом процесу представлення синтаксичної структури речення у вигляді розчленованих одиниць, які поєднують формально-граматичні та семантичні ознаки.

Складна природа речення, як і комплекс притаманних реченню і його складовим ознакам, виділюваних із погляду різноаспектних тлумачень реченнєвої структури, дають змогу виокремити параметри внутрішньо-синтаксичної організації речення та певною мірою залучати для адекватного витлумачення теорії деякі ознаки денотативного, семантико-синтаксичного й інших аспектів.

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення лінгвальної природи прислівних обов'язкових компонентів з урахуванням сучасних підходів і напрацювань у цій ділянці синтаксичної теорії, як і відсутністю комплексної характеристики системи цих формально-синтаксичних компонентів речення.

Дослідження прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення передбачає розгляд питань сполучуваності, взаємодії сполучувальних властивостей повнозначних слів на рівні словосполучення і речення. Українські студії з цієї проблематики, зокрема з питань транспонування словосполучень у реченнєву структуру та набуття елементами словосполучень статусу компонентів формально-синтаксичної структури речення, належать І.Р. Вихованцю, К.Г. Городенській.

Прислівні обов'язкові компоненти складають особливий різновид компонентів як одиниць формально-синтаксичної структури простого речення, що мають специфічні сполучувальні, семантичні та функціональні параметри, з'ясування яких ґрунтується на вивченні сполучувальних властивостей повнозначних слів та теорії семантико-функціонального аналізу мовних одиниць загалом.

В основу дослідження прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення покладена теорія ієрархічної будови простого речення у вигляді системи його формально-

синтаксичних компонентів та диференціації повнозначних слів за характером реалізації їхнього семантичного потенціалу (Н.Л. Іваницька).

Питання про природу прогнозування синтаксичних позицій у структурі речення є одним із актуальних і дискусійних у сучасному мовознавстві. Проблема встановлення специфіки сильних (обов'язкових) синтаксичних позицій у формально-синтаксичній структурі речення знайшла розвиток в україністиці у сучасних синтаксичних теоріях (Н.В. Гуйванюк, А.П. Загнітко, О.І. Леута, М.В. Мірченко, М.Я. Плющ, та ін.). Складність проблеми спричиняє структура речення як специфічної мовної одиниці, що відтворює фрагмент дійсності з властивими їй різноманітними відношеннями.

Компоненти словосполучень і речень вступають у семантико-синтаксичні відношення відповідно до закономірностей сполучуваності, властивих семантичній та граматичній системам мови. В особливостях сполучуваності повнозначних слів, що утворюють компоненти словосполучення і речення, виявляється специфіка слова як частини мови, здатність його (слова) самотійно чи в сполученні з іншими словами номінувати фрагменти позамовної дійсності – денотати. У ракурсі пропонованого в дослідженні підходу виконана низка дисертаційних робіт, у яких досліджено: абсолютивні дієслова (Н.Б. Іваницька), релятивні дієслова (Т.В. Савчук), інформативно недостатні дієслова в структурі формально-синтаксичних компонентів речення (Л.М. Коваль), факультативні компоненти прислівної залежності (Н.І. Кухар).

Потреба в цілісному дослідженні прислівних обов'язкових компонентів, репрезентованих різними морфологічними формами, дискусійність проблем, пов'язаних із визначенням їхньої синтаксичної семантики, та недостатнє вивчення цього типу компонентів у загальній формально-синтаксичній структурі речення зумовили актуальність дисертації.

Спеціальної праці, присвяченої синтаксису прислівних обов'язкових компонентів, в україністиці немає.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок і проблематика дослідження пов'язані з темами «Абсолютивно-релятивні параметри повнозначних слів і структура речення в українській та англійській мовах» (0106U002880) (2006 – 2008); «Повнозначні слова української мови: семантика, функції» (0109U002720) (2009 – 2011) кафедр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, де виконано роботу і в яких брала участь дисертантка. У широкому плані дисертація ґрунтується на принципах

категорійної граматики української мови, теоретичні засади якої досліджують в Інституті української мови НАН України. Тема затверджена Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №3 від 31.10.2006р.) і Науковою радою «Українська мова» НАН України (протокол №38 від 21.06.2007р.).

Мета полягає в дослідженні прислівного обов'язкового компонента формально-синтаксичної структури речення в комплексі його формальних, семантичних та функціональних властивостей.

У роботі поставлено й розв'язуються такі **завдання**:

- у руслі сучасних підходів до формально-синтаксичного членування речення обґрунтувати категорійний статус прислівного обов'язкового компонента;

- умотивувати доцільність виділення прислівних обов'язкових компонентів в адекватному представленні формально-синтаксичної структури речення;

- окреслити обсяг, межі та можливості структурування прислівних обов'язкових компонентів;

- розкрити механізм виокремлення та процедуру аналізу семантичних єдностей різної структури з метою виділення та інтерпретації прислівного обов'язкового компонента;

- показати й довести зумовленість прислівних обов'язкових компонентів законами і нормами сполучуваності повнозначних слів;

- виділити й охарактеризувати основні формально-синтаксичні моделі прислівних обов'язкових компонентів і виявити синтаксичну семантику різних типів прислівних обов'язкових компонентів у формально-синтаксичній структурі простого речення;

- показати механізми співвідношення прислівних обов'язкових компонентів із фрагментами об'єктивної дійсності, іншими одиницями мовної системи, зокрема з повнозначними словами;

- показати корельованість / некорельованість відмінкових форм у різних моделях обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення і виявити залежність функціонування обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення від стильових особливостей мовлення.

Об'єкт дослідження – формально-синтаксична структура простого речення сучасної української літературної мови.

Предмет дослідження – прислівний обов'язковий компонент (обов'язковий поширювач) формально-синтаксичної структури речення:

його лінгвальна природа, формально-синтаксичні моделі, функціональні особливості та синтаксична семантика.

Матеріалом для дослідження слугувала картотека речень із прислівними обов'язковими компонентами, дібраних із текстів художнього, публіцистичного, розмовного та наукового стилів сучасної української літературної мови (5000), картотека власне-синтаксичних словосполучень різної морфологічної природи, складена автором на основі речень та Словника української мови в 11-ти томах (К.: Наукова думка, 1970-1980) (4000 карток) та картотека синсемантичних дієслів, іменників та прикметників, складена автором на базі тлумачних словників сучасної української літературної мови (синсемантичних дієслів – 1500, синсемантичних іменників – 900, синсемантичних прикметників – 76).

Методи дослідження. Основним був описовий метод, що дав змогу ґрунтовно проаналізувати прислівні обов'язкові компоненти формально-синтаксичної структури речення. Використано також: 1) метод спостереження за особливостями функціонування прислівних обов'язкових компонентів у різних реченнєвих позиціях; 2) метод порівняння – для встановлення співвідношень між обов'язковими та факультативними компонентами; 3) метод моделювання – для побудови речень із достатнім набором компонентів для речення як комунікативної структури; 4) методику дистрибутивного аналізу – для виявлення сполучувальних характеристик повнозначних слів із метою виокремлення синсемантичних слів (дієслів, іменників, прикметників); 5) прийоми елімінування – для відмежування інформативно недостатніх слів від синсемантичних у підрядних власне-словосполученнях та семантичних єдностях, які разом із залежними утворюють граматикалізовані компоненти аналітичної будови.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації вперше в українському мовознавстві на теоретичних засадах сполучуваності виділено обсяговий клас мінімальних синтаксичних одиниць – обов'язкові прислівні компоненти, комплексно досліджено їхні формально-синтаксичні типи. Узагальнюючи наявні дослідження з синтаксису простого речення в українській мові, автор по-своєму пропонує вирішення однієї з часткових проблем синтаксису – прислівного обов'язкового компонента у взаємодії його форми, семантики та функцій, як і більш широкої проблеми – формально-синтаксичної структури речення загалом.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що висновки й узагальнення поглиблюють теорію категорійних властивостей складників

формально-синтаксичної структури речення, збагачують новими ідеями теорію граматики, формують наукові засади синтезованого вивчення синтаксичних одиниць, що враховує їхні формальні та змістові ознаки. Теоретичні узагальнення матимуть застосування в подальших наукових працях із проблем синтаксису речення, словосполучення, мінімальних синтаксичних одиниць, повнозначних слів.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні узагальнення-висновки про лінгвальний статус прислівного обов'язкового компонента формально-синтаксичної структури речення, методика аналізу і фактичний матеріал дослідження можуть бути використані в написанні навчальних підручників і посібників із синтаксису української та інших слов'янських мов, у процесі читання лекцій та спецкурсів із теоретичної граматики, у проведенні спецсемініарів із сучасної української літературної мови, а також у науково-дослідній роботі аспірантів та студентів.

Апробація результатів дисертації здійснювалася під час обговорення на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, а саме: «Wykszta senie i nauka bez granic – 2005» (Przemysl – Praha, 2005); «Научный прогресс на рубеже тысячелетий – 2007» (Дніпропетровськ, 2007); «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2008); «Граматичні читання – V» (Донецьк, 2009); «Творчість Леоніда Мосендза у контексті вісниківського неоромантизму: історико-літературні та поетикальні аспекти» (Вінниця, 2009); «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 2009); «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2009); на підсумкових наукових конференціях викладачів і студентів та постійно діючому науково-методичному семінарі Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2006 – 2010).

Публікації. Основні положення роботи викладено в 9 одноосібних публікаціях, з яких 5 – у фахових виданнях ВАК України.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (232 найменування). Повний обсяг дисертації становить 214 сторінок, основного тексту – 193 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі дисертації **«Прислівні обов'язкові компоненти: синтаксичний статус, основи виділення»** розв'язана низка теоретичних проблем, які склали концептуальну основу

дослідження. Такими є: обов'язкова сполучуваність повнозначних слів у теорії виокремлення прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення; підрядне словосполучення і прислівний обов'язковий компонент; семантичні єдності повнозначних слів і утворення прислівних обов'язкових компонентів, синтаксична семантика прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Статус прислівного обов'язкового компонента визначають здебільшого такі найголовніші чинники: заміщення прогнозованих синсемантичними словами сильних позицій у структурі речення; обов'язковість в утворенні й реалізації формально-синтаксичної моделі речення як структурно організованої й семантично завершеної синтаксичної конструкції, здатної функціонувати як самостійна комунікативна одиниця; сильна залежність такого компонента від синсемантичного повнозначного слова, яке на рівні підрядного словосполучення чи семантичної єдності поєднується з опорним словом сильними зв'язками.

На фоні компонентів у прислівних позиціях, утворених повнозначними словами абсолютивованої семантики, виділяються прислівні компоненти із статусом напівобов'язковості. Такі компоненти виражають обмежувальну синтаксичну семантику у загальній структурі речення: *Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була **чарівна** музика* (О. Довженко).

Аналіз семантичних єдностей, інтегрованих у єдине ціле синсемантичними словами, підрядних власне-словосполучень та великої кількості речень із застосуванням методичних прийомів елімінування дав змогу виділити обов'язкові компоненти, без яких утворення й граматичне оформлення речення є неможливим. Такими є обов'язкові компоненти первинної залежності та залежні від них обов'язкові компоненти, що утворюють ланцюгові ряди. Такі реченнєвотвірні компоненти є компонентами високого рангу: *Таку увагу до флоту депутат пояснив значенням **Чорного моря*** (З газ.); *І дало ж йому зв'язати своє життя з **чужинкою**...* (І. Багрянйй).

Нормативно закріплені структурою мови форми повнозначних слів, на основі яких можна певною мірою узагальнювати, моделювати структуру семантичних єдностей, іноді можуть «порушуватися», варіюватися щодо їхнього формального вираження. Окремим різновидом формальної реалізації семантичної єдності можна вважати єдності з невербалізованою формою опорного слова (конструкція неповного

складу), у яких зазвичай пропускається опорне слово, «залишаючи» утворені ним сильні позиції: *До стола Еліна Львівна не сяде, а все метушиться, подає, пригощає* (В. Канівець).

У формально-синтаксичній структурі речення особливий статус мають т.зв. реченнєвотвірні обов'язкові компоненти (обов'язкові компоненти вищого рангу), які разом із граматичною основою утворюють речення як граматично й семантично завершене ціле: *Потрібно дбати про впровадження нових розробок у виробництво* (З газ.).

Кожен прислівний обов'язковий компонент формально-синтаксичної структури речення характеризує комплекс диференційних формальних та семантичних ознак, які можуть бути враховані при характеристиці того чи іншого прислівного обов'язкового компонента. Покажемо це на прикладі:

Бачити підстави для послаблення позиції національної валюти – синсемантичне дієслово *бачити* (в значенні «розуміти») інтегрує повнозначні слова в семантичну єдність розширеної структури, в якій утворюються прислівні обов'язкові компоненти ***підстави, для послаблення, позиції, (національної) валюти***:

бачити (що?) ***підстави*** – обов'язковий придієслівний компонент у формі безприйменникового іменника в знахідному відмінку; первинної залежності, високого рангу; виражає об'єктне значення;

бачити підстави (для чого? які?) ***для послаблення*** – обов'язковий приіменниковий компонент у формі прийменникового іменника в родовому відмінку; вторинної залежності; високого рангу; виражає об'єктно-атрибутивне значення;

бачити підстави для послаблення (чого?) ***позиції*** – обов'язковий приіменниковий компонент у формі безприйменникового іменника в родовому відмінку; вторинної залежності; високого рангу, виражає об'єктне значення;

бачити підстави для послаблення позиції (чого?) ***(національної) валюти*** – обов'язковий приіменниковий компонент у формі безприйменникового іменника в родовому відмінку; вторинної залежності; високого рангу; виражає об'єктне значення.

Сукупність таких формальних та семантичних ознак інтегрує в прислівному обов'язковому компоненті його морфологічну, синтаксичну та семантичну природу.

Другий розділ «**Придієслівні обов'язкові компоненти формально-синтаксичної структури речення**» присвячений дослідженню параметрів придієслівних обов'язкових компонентів та опису основних моделей цих компонентів (придієслівних

безприйменниково-іменникових / займенникових, придієслівних
 прийменниково-іменникових / займенникових, придієслівних
 інфінітивних). Окремо показано специфіку придієслівних обов'язкових
 компонентів у реченнях безособової структури.

Придієслівні обов'язкові компоненти формально-синтаксичної
 структури речення утворюються на базі двохелементних семантичних
 єдностей повнозначних слів (підрядних дієслівних словосполучень) та
 трьохелементних семантичних єдностей повнозначних слів, інтегрованих
 синсемантичним дієсловом, і являють собою обмежені та розширені
 структури: *обробляти землю, приймати закон, належати державі,
 уникати неприємностей, покласти експонати в шафу, ставитись до
 людини з пошаною*.

При транспонуванні в реченнєву структуру семантичні єдності
 зберігають притаманні їм граматичні та семантичні ознаки: *Я візьму
 граблі й лопату та зроблю грядки в саду, посаджу на них я м'яту,
 чорнобривці, череду* (М. Познанська); *Розум, терпіння, сила волі та віра
 в Бога дають людині величезну силу* (З газ.); *Звірі й ті до свого плоду
 ставляться сердечно* (Є. Гуцало); *Хіба ж це по-людськи було так
 безрозсудно розправитися з людиною?* (У. Самчук).

Синсемантичному дієслову як опорному елементу семантичної
 єдності дієслівного типу властива здатність завершено реалізувати
 семантику через заповнення сильних позицій при них обов'язковими
 компонентами переважно об'єктної чи обставинної синтаксичної
 семантики. Обов'язкові придієслівні компоненти об'єктної семантики
 виражають предметні денотати, обов'язкові придієслівні компоненти
 обставинної семантики виражають обставинні денотати із значенням
 місця, часу, способу реалізації процесуального денотата.

Функціонування придієслівних обов'язкових компонентів
 визначають такі кількісні характеристики: безприйменниково-іменникових
 / займенникових обов'язкових компонентів – 47%, прийменниково-
 іменникових обов'язкових компонентів – 33%, прислівникових
 обов'язкових компонентів – 13%, інфінітивних обов'язкових компонентів –
 7%. Придієслівний безприйменниково-іменниковий обов'язковий компонент
 у знахідному відмінку є основним компонентом. Це пояснюється
 категорійною ознакою дієслів – їхньою перехідністю, що спричиняє
 поєднання таких дієслів із залежними від них словоформами підрядним
 зв'язком сильного керування.

На базі трьохелементних семантичних єдностей дієслівного типу
 утворюються два придієслівних обов'язкових компоненти, другий із яких
 перебуває у подвійній залежності від синсемантичного дієслова та

першого обов'язкового придієслівного компонента. Синсемантичні дієслова як опорні приєднують обов'язково залежні від них компоненти, що виражаються безприйменниково-іменниковими / займенниковими словоформами, прислівниками та інфінітивами об'єктної та, рідше, обставинної семантики.

Третій розділ «**Приіменникові обов'язкові компоненти формально-синтаксичної структури речення**» присвячено дослідженню трьох типів обов'язкових компонентів приіменникової залежності: приіменникових безприйменниково-іменникових / займенникових обов'язкових компонентів, приіменникових прийменниково-іменникових / займенникових обов'язкових компонентів, утворених на базі семантичних єдностей різноспрямованої структури.

Усі приіменникові обов'язкові компоненти являють собою синтаксичні структури (закритого чи відкритого) типів, які вживаються в сильній приіменниковій позиції.

Найбільш уживаними є приіменникові безприйменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти в родовому відмінку, які утворилися із іменникових словосполучень, що являють собою двохелементні семантичні єдності: *отримання інформації, застосування добрива, збирання урожаю, брязкіт машин, гавкання собак, проведення слідства, запуск ракети*. Такі компоненти можуть бути розширеної структури: *процес поширення інфекції, виникнення епідемії грипу, оптимізація вирішення питань збуту сировини, проблема утилізації побутових відходів*.

Найбільшу частотність виявили приіменникові обов'язкові компоненти в родовому безприйменниковому в позиції девербативів – іменників із суфіксами *-нн-, -анн-, -енн-, -інн-*: *Я, радіючи і хвилюючись, читав його вірші та оповідання, які він приносив до редакції і які свідчили про ненастанне творче зростання **автора*** (М. Бажан); *Маса є сукупним співіснуванням **молекул*** (З журн.); *У природі відчувалося наближення суботнього **вечора*** (У. Самчук); *Сум і пристрасне чекання **любові** бриніло в молодих голосах* (М. Стельмах).

Аналіз досліджуваного матеріалу засвідчив спорадичне вживання приіменникових обов'язкових компонентів у позиції іменників, утворених від автосемантичних дієслів: *Ясна ніч нагадувала такий згасаючий день, що носить уже в собі смеркання **вічності*** (О. Гончар); *Вона вже колись зранена на світанні своєї **молодості** невдячним коханням, ... знову лишилась зі своєю любов'ю самотня і скривджена* (Ю. Бедзик).

Отже, приіменникові обов'язкові компоненти формально-синтаксичної структури речення утворюються на базі різних типів семантичних єдностей (двохелементних та трьохелементних, обмеженої й розширеної структури, закритого та відкритого типу).

Основну масу (приблизно 82%) приіменникових іменникових компонентів складають компоненти, утворені на базі двохелементних семантичних єдностей іменникового типу із синсемантичними девербативами; частина (приблизно 17%) обов'язкових прийменниково-іменникових компонентів утворена на базі семантичних єдностей іменникового типу із іменниками, що виявляють синсемантизм у сполученні з прийменниково-іменниковими словоформами; закономірним (особливо в художньому стилі) є утворення приіменникових обов'язкових прийменниково-іменникових компонентів у сильній позиції з іменниками з переносним значенням.

Прийменник у семантичних єдностях відіграє неабияку роль у «взаємодії» повнозначних слів щодо номінування ними денотатів, виявлення ступеня «розчленованості», а отже й можливості / неможливості виокремлення приіменникових обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Найвищий ступінь кореляції безприйменникових та прийменникових форм виявляють приіменникові обов'язкові компоненти з об'єктним синтаксичним значенням.

У моделях безприйменниково-іменникових із родовим, знахідним та прийменниково-іменникових переважають структури об'єктної семантики. В інших моделях обов'язкові приіменникові компоненти виявляють синкретизм семантики, зумовлений лексико-семантичними особливостями слів як у функції опорних (іменникових), так і у функції залежних, якими виражаються обов'язкові приіменникові компоненти формально-синтаксичної структури речення.

У четвертому розділі **«Приприкметникові обов'язкові компоненти формально-синтаксичної структури речення»** охарактеризовано тип обов'язкових прислівних компонентів, залежних від прикметникових слів.

Категорійна семантична домінанта прикметникових слів – виражати статичні ознаки предметів, опредмечених дій чи ознак, – що безпосередньо пов'язана з категорійним значенням іменника, визначає їхній лінгвальний (синтаксичний) статус щодо можливості утворення приприкметникових компонентів формально-синтаксичної структури речення.

У загальній масі мовленнєвих реалізацій прикметник, як відомо, виступає факультативним компонентом формально-синтаксичної структури речення. Виявлені в досліджуваному матеріалі прикметники дозволили виокремити семантичні єдності прикметникового типу, на базі яких утворюються приприкметникові обов'язкові компоненти: *схожий на батька, згодний з пропозицією, подібний на друга, повний радості, винний у злочині, потрібен другові, необхідний прокуророві, добрий до знайомого, лагідний з дитиною, подібний до брата за характером*.

Якщо синсемантизм повнозначного слова в ролі опорного в семантичних єдностях є загальною умовою творення й функціонування придієслівних та приіменникових обов'язкових компонентів, то прикметникова категорійна особливість (ступені порівняння) визначає додаткові умови для таких компонентів, зокрема прийменниково-іменникових / займенникових: *старший від брата, найніжніша з квітів*.

Найбільш поширеними з-поміж приприкметникових обов'язкових компонентів є прийменниково-іменникові / займенникові компоненти, які заповнюють сильні (рідше – слабкі) позиції в реченні, що їх утворюють прикметники залежно від синсемантизму, лексичного значення, категорійної морфологічної природи слів: *Бо історія, як сказав один відомий учений, подібна на багатоповерхову споруду, в якій ми посідаємо найвищий поверх* (І. Білик); *Дорогими для мене стали схили Дніпра* (Д. Луценко); *Дід чомусь став маленький, меншенький од мене* (О. Довженко); *Здібний до логічного мислення, він не міг не звернути уваги, що ж це цього напису ніхто з тюремників не зітер і не стирає* (І. Багрянний).

Прийменниково-іменникові / займенникові конструкції в приприкметниковій позиції можуть функціонувати як обов'язкові, так і факультативні формально-синтаксичні компоненти. Формальне (морфологічне) вираження, як і ступінь обов'язковості «регулює» прикметник.

Абсолютну обов'язковість приприкметникових компонентів, виражених прийменниково-іменниковими / займенниковими конструкціями, виявляють компоненти, що заповнюють сильну прикметникову позицію, яку зумовлюють: а) синсемантичні властивості прикметника (20%); б) значенням вищого й найвищого ступенів порівняння (80%): *Зате він ще більше тепер схожий на Шандора Петефі..* (О. Гончар); *Руки мамині біля тих саджанців та пісків кучугур них стали старіші за неї саму* (О. Довженко).

Приприкметникові компоненти нерідко виявляють напівобов'язковість із властивими їм ознаками утворюватись із невластивих

словосполучень і виражати синтаксичну семантику обмеження типової для прикметника оцінної ознаки: *Сірко Никодим засмутився, попавши в смертельну неволю, Грицька Сагайдачного вірний в житті побратим* (А. Малишко); *Вона не ставала ні балакучою, ні ласкавою до дітвори* (М. Стельмах); *Андрій був високий на зріст, чорнявий...* (Л. Тельнюк); *Приємним у всій цій процедурі було чекання* (І. Багрянний). Напівобов'язкові приприкметникові компоненти при автосемантичних прикметниках характеризує типова для них властивість – обмежувальна синтаксична семантика: *Біляве, лискуче при зорях волосся вибилося з-під хустки на лоб, на щоки* (Гр. Тютюнник).

ВИСНОВКИ

У сучасній граматичній науці проблеми формально-синтаксичної структури речення розв'язуються через поглиблене вивчення лінгвальної природи повнозначних слів, зорієнтованих на специфіку вираження відповідних денотатів. У процесі мовотворення відбувається певна «обробка» називання й вираження онтологічно пов'язаних реальностей засобами мови. Цей процес наскрізно пронизує граматичну категоризацію і виявляється в системі значеннєвих варіантів синтаксичної категорії «член речення», зокрема в структурі та семантиці прислівного обов'язкового компонента формально-синтаксичної структури речення.

У дисертації науково обґрунтовано й вирішено основне завдання – досліджено семантико-синтаксичну типологію обов'язкових прислівних компонентів речення: теоретично витлумачено лінгвальну природу прислівного обов'язкового компонента формально-синтаксичної структури речення в комплексі його формальних, семантичних та функціональних властивостей. У такий спосіб суттєво поглиблено теорію категорійних визначеностей складників формально-синтаксичної структури речення, сформовано наукові засади синтезованого вивчення синтаксичних одиниць з урахуванням їхніх формальних та змістових ознак.

Сильною формально-синтаксичною позицією для прислівних обов'язкових компонентів є позиція, що її утворюють синсемантичні за своєю природою повнозначні слова (дієслова, іменники, прикметники). Синтаксичну основу прислівного обов'язкового компонента складає його прислівна залежність, реалізована в межах транспонованих у реченнєву структуру семантичних єдностей, у яких слова поєднані зв'язком сильного керування чи прилягання. Змістом прислівного обов'язкового компонента є синтаксичне значення, що ґрунтується на поєднанні семантичних і формальних ознак.

Прислівні обов'язкові компоненти, виконуючи основну функцію – обов'язкового поширювача інших компонентів речення, мають чітко окреслені категорійні формально-синтаксичні, семантичні та функціональні характеристики. У комплекс диференційних характеристик прислівного обов'язкового компонента включено такі параметри: прислівна залежність на рівні словосполучення; поєднання із опорним словом семантичної єдності сильним зв'язком (керування, прилягання); заповнення в реченні сильних позицій, що їх утворюють синсемантичні слова; здатність поширювати будь-який компонент чи його частину у формально-синтаксичній структурі речення. Координаційними параметрами для всієї сукупності прислівних обов'язкових компонентів є їхня залежність від слова, що проектує в семантичних єдностях сильні позиції, реалізація синтаксичної семантики у функції обов'язкового поширювача компонента формально-синтаксичної структури речення. Головним параметром прислівних компонентів є їхня залежна від слова позиція, яка полягає в «обслуговуванні» ними синтаксичних потреб компонентів, від яких вони залежать. Однією з диференційних ознак цих компонентів є їхній опосередкований характер утворення – через залежний елемент підрядного словосполучення (власне-словосполучення) чи (ширше) семантичної єдності, які транспонуються в реченнєву структуру зі всіма властивими їм ознаками.

У дисертації проаналізовано дев'ять типових моделей прислівних обов'язкових компонентів (придієслівних: придієслівні безприйменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти; придієслівні прийменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти; придієслівні інфінітивні обов'язкові компоненти; придієслівні прислівникові обов'язкові компоненти; приіменникових: приіменникові безприйменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти; приіменникові прийменниково-іменникові обов'язкові компоненти; приіменникові іменникові обов'язкові компоненти, утворені на базі семантичних єдностей різноспрямованої структури; приприкметникових: приприкметникові безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти; приприкметникові прийменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти). У сфері кожної типової моделі прислівного обов'язкового компонента формально-синтаксичної структури речення виявляються як інтегральні компонентні характеристики, властиві всім прислівним обов'язковим компонентам, так і часткові ознаки, зумовлені позиційними, морфологічними, словотвірними та стилістичними особливостями словоформ у ролі таких

компонентів. Усі прислівні обов'язкові компоненти у їхніх типових і нетипових формах виражаються повнозначними словами (сполученнями слів), що номінують відповідні частини розчленованих денотатів, відображаючи в такий спосіб мовне членування взаємопов'язаних і взаємозалежних фрагментів позамовної дійсності.

Синтаксична семантика прислівних обов'язкових компонентів представлена сукупністю семантичних моделей, об'єднаних у два типи: об'єктний та обставинний. Кожен із цих різновидів включає морфологізовані (типові) та неморфологізовані (периферійні) обов'язкові компоненти. Їхнє загальнокатегорійне значення полягає в сукупності лексико-семантичних особливостей поєднуваних компонентів і синтаксичних значень, що виражаються відповідними формально-граматичними засобами.

Об'єктна семантика прислівних обов'язкових компонентів закладена в підрядному словосполученні та в семантичній єдності з опорним синсемантичним словом із властивою йому прогностичною ознакою – утворювати сильні позиції для заповнення їх одним чи двома прислівними обов'язковими компонентами в реченнєвій структурі. Типізують об'єктну семантику обов'язкові компоненти в придієслівній, приіменниковій та приприкметниковій позиціях, варіюючись у двох основних параметрах: власне-об'єктне та об'єктно-адресатне значення. На типову семантику нашаровуються відтінки, що залежать від лексичного значення слів як у функції залежних компонентів, так і у функції опорних.

Об'єктна семантика властива переважно таким прислівним обов'язковим компонентам: придієслівним безприйменниково-іменниковим / займенниковим компонентам у знахідному та давальному відмінках, частково – іменниковим / займенниковим компонентам в орудному відмінку, придієслівним прийменниково-іменниковим / займенниковим компонентам у місцевому відмінку. Таку семантику виражають також безприйменниково-іменникові / займенникові та прийменниково-іменникові / займенникові компоненти в сильних приіменникових позиціях. Обставинна семантика властива переважно придієслівним та приіменниковим прислівним компонентам. Інші компоненти, зокрема приіменникові прийменниково-іменникові / займенникові компоненти, приприкметникові прийменниково-іменникові / займенникові компоненти виявляють синкретизм синтаксичної семантики.

Прислівні обов'язкові компоненти суттєво поширюють формально-синтаксичну структуру речення, є її внутрішніми

найнеобхіднішими складниками. Найбільшу наповнюваність речень прислівними обов'язковими компонентами спричиняють придієслівні та приіменникові компоненти із об'єктною синтаксичною семантикою. Обов'язкове поширення концентрує переважно граматична основа речення, особливо її присудковий компонент та компонент односкладного безособового речення.

Частина прислівних обов'язкових компонентів виявляє повну міжкомпонентну корельованість щодо форми й синтаксичного значення. Такими бувають: придієслівні прийменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти; приіменникові прийменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти; приприкметникові прийменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти із об'єктним синтаксичним значенням.

Прислівні формально-синтаксичні компоненти речення, що виявляють ознаки напівобов'язковості, засвідчують складну природу повнозначних слів (дієслів, іменників, прикметників), що закладено в динаміці різного роду семантичних зрушень і виявляється в синтагматиці слів та словоформ, а отже, й у відповідних граматичних кваліфікаціях.

У системі прислівних обов'язкових компонентів (придієслівних, приіменникових, приприкметникових) знаходить вияв і підтвердження ієрархія відмінкових форм іменників / займенників, їхні корелятивні можливості, стилістична маркованість типів та підтипів таких компонентів, як і їхні параметричні доміанти стилістичного плану.

«Наповнення» речень відповідними прислівними компонентами значною мірою залежить від стильових особливостей мовлення. Так, науковий та публіцистичний стилі характеризують речення з досить високим ступенем заповнення сильних прислівних позицій обов'язковими компонентами, особливо приіменниковими та придієслівними. Для художнього стилю властивою є висока частотність прислівних факультативних компонентів, особливо з атрибутивним значенням у порівнянні з прислівними обов'язковими.

Універсальний закон семантичної та формальної синтагматики, частковості якого виявляють дистрибуції конкретних словоформ, забезпечив їхню метамовну інтерпретацію, зокрема у сфері опису закономірностей утворення й функціонування прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Виділення прислівних обов'язкових компонентів дозволяє уточнити поняття традиційного синтаксису «другорядний член речення», конкретизувавши його ознаками «прислівність» та «обов'язковість» (прислівний обов'язковий другорядний член речення), а виділення

обов'язкових компонентів високого рангу – уточнити поняття «поширене речення» ознакою «обов'язковість» (обов'язково поширене речення).

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Драч Ю.Б. До питання реченнєвотвірних параметрів дієслова / Ю.Б. Драч // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: зб. наук. праць. – Вінниця, 2007. – Вип. 9. – С. 49 – 52.

2. Драч Ю.Б. Обов'язкові приіменникові компоненти формально-граматичної структури речення / Ю.Б. Драч // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: зб. наук. праць. – Вінниця, 2008. – Вип. 10. – С. 176 –180.

3. Драч Ю.Б. Лінгвальна природа обов'язкових приприкметникових компонентів формально-синтаксичної структури речення / Ю.Б. Драч // Лінгвістичні студії: зб. наук, праць, Донецьк: ДонНУ, 2009. – Вип. 17. – С. 96 – 101.

4. Драч. Ю.Б. Обов'язковий прислівний компонент у системі інших компонентів формально-синтаксичної структури речення / Ю.Б. Драч // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: зб. наук, праць. – Вінниця, 2009. – Вип.11. – С. 104 – 108.

5. Драч Ю.Б. Обов'язковий придієслівний компонент формально-синтаксичної структури речення / Ю.Б. Драч // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (Мовознавство): зб. наук, праць. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. XXI – XXII. – С. 100-102.

6. Драч Ю.Б. До питання формально-граматичного мінімуму простого речення / Ю.Б. Драч // Научный прогресс на рубеже тысячелетий – 2007: материалы II Международной научно-практической конференции (Дніпропетровськ, 1 – 15 черв. 2007р.). – Дніпропетровськ. – Т.8. – 2007. – С.48 – 51.

7. Драч Ю.Б. Обов'язковий прислівний компонент формально-граматичної структури речення / Ю.Б. Драч // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: зб. матеріалів XI Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К. – Т.4.– 2008. – С. 184 – 187.

8. Драч Ю.Б. Лінгвальна природа обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення / Ю.Б. Драч //

Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (Рівне, 13 – 14 травня, 2009 р.). – Рівне. – 2009. – С. 215 – 216.

9. Драч Ю.Б. Українська мова: іменники релятивної та абсолютивованої семантики: [короткий словник-довідник] / Ю.Б. Драч. – Вінниця: ВДПУ, 2010. – 226с.

АНОТАЦІЇ

Лебедь Ю.Б. Семантико-синтаксична типологія обов'язкових прислівних компонентів речення в сучасній українській літературній мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

Робота присвячена комплексному дослідженню категорійної природи прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення. У дисертації на нових теоретичних засадах взаємодії речення, словосполучення та повнозначного слова зреалізовано ідею виділення прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення в окремий компонент реченнєвої структури. Розкрито механізм виокремлення таких компонентів, показано й доведено зумовленість їхнього утворення законами й нормами сполучуваності повнозначних слів сучасної української літературної мови.

Виділено синтаксичні типи прислівних обов'язкових компонентів, представлених у вигляді частиномовних репрезентацій опорних синсемантичних слів, що визначають сильні позиції у семантичних єдностях, та типових морфологічних словоформ – експлікаторів граматичних та семантичних значень компонентів.

Ключові слова: формально-синтаксична структура речення, синсемантизм повнозначного слова, прислівний обов'язковий компонент, модель прислівного обов'язкового компонента, синтаксична семантика формально-синтаксичного компонента.

Лебедь Ю.Б. Семантико-синтаксическая типология обязательных присловных компонентов предложения в современном украинском литературном языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

Работа посвящена комплексному исследованию обязательных формально-синтаксических компонентов предложения, зависящих от слова и обусловленных его способностью образовывать сильные позиции, нуждающиеся в обязательном заполнении соответствующими словоформами.

Рассмотрены основные подходы к определению статуса обязательных компонентов в современной грамматической науке. Проанализирована проблема целесообразности выделения обязательных компонентов.

Обоснован и использован методический аппарат, касающийся анализа различного рода семантических единств, транспонирование которых в структуру предложения обеспечивает адекватную интерпретацию зависимых элементов как обязательных компонентов. Особое внимание уделено употреблению различных морфологических словоформ в сильных позиционных условиях, образованных синсемантическими знаменательными словами. Прослежены особенности синтагматики глаголов, существительных и прилагательных с целью выявления синсемантических наименований соответствующих денотатов, что позволило классифицировать обязательные присловные компоненты и представить их в виде морфологических моделей.

Мотивировано выделение обязательных компонентов синсемантическими свойствами слов, способных образовывать сильные позиции.

Типология обязательных присловных компонентов представлена в диссертации обобщёнными моделями: приглагольными (выраженными существительными / местоимениями без предлогов, существительными / местоимениями с предлогами, наречиями, инфинитивами); присуществительными (выраженными существительными / местоимениями без предлогов, с предлогами); приприлагательными (выраженными существительными / местоимениями без предлогов, с предлогами).

Установлены отличительные признаки обязательных и необязательных (факультативных) присловных компонентов предложения, их модели.

Обязательные присловные компоненты образуются в результате транспонирования в формально-синтаксическую структуру предложений словосочетаний, преимущественно с главным синсемантическим словом. Такие компоненты в основном являются зависимыми словоформами собственно-словосочетаний. Главное функциональное назначение присловных обязательных компонентов состоит в их возможности

компенсировать семантику знаменательного слова, а также содержание высказывания в пределах целостной структуры предложения.

В диссертации сделан анализ моделей обязательных присловных компонентов, выделенных на основе морфологического выражения главного и зависимого слов словосочетаний с сильной синтаксической связью: приглагольных обязательных компонентов, присущестительных обязательных компонентов, приприлагательных обязательных компонентов. Каждый тип модели варьируют модели, ориентированные на морфологическое выражение компонентов (например, приглагольные беспредложные обязательные компоненты в винительном, дательном, творительном падежах существительного).

Синтаксическую семантику обязательного присловного компонента определяют межкомпонентные семантико-синтаксические отношения, являющиеся их содержательными признаками.

В формально-синтаксической структуре предложения обязательные присловные компоненты занимают особое место среди второстепенных компонентов по совокупности своих категориальных признаков.

Целостная система разноплановых характеристик присловных обязательных компонентов и методика их выделения могут быть использованы для углублённого изучения структуры простого предложения, уточнения некоторых традиционных понятий, например, «второстепенный член предложения», «распространённое предложение» и др.

Ключевые слова: формально-синтаксическая структура предложения, присловный компонент предложения, обязательный присловный компонент предложения, обязательная сочетаемость, автосемантизм, синсемантизм, типология присловных обязательных компонентов простого предложения.

Lebed Iulia Semantically Syntactic Typology of Obligatory Word Components of the Sentence in Modern Ukrainian Literature Language. – Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2010.

The thesis is devoted to the complex research of categorical nature of obligatory word components of formal-syntactic structure of a sentence. The idea of selection of formal syntactical sentence obligatory word components as the separate component of sentence structure is realized on the basis co-operation of a sentence, a word-combination and a full-meaning word in the

thesis. The mechanics of selection of such components are exposed, the conditionality of their forming is shown and proved by laws and norms of compatibility of a full-meaning word of modern literary Ukrainian.

The syntactic types of obligatory word components, which are presented with the words of different parts of speech (sinsementical words) which determine strong positions in a semantic unity, and typical morphological word-parts, are selected.

Keywords: formal-syntactic structure of a sentence, sinsementical full-meaning word, obligatory word component, model of obligatory word component, syntactic semantics of component.

